

EL ROMÀNIC I EL GÒTIC DESPLAÇATS

ESTUDIS SOBRE L'EXPORTACIÓ I MIGRACIONS DE L'ART CATALÀ MEDIEVAL

R. Alcoy i P. Beseran (eds.)

UNIVERSITAT DE BARCELONA

EL ROMÀNIC I EL GÒTIC DESPLAÇATS

ESTUDIS SOBRE L'EXPORTACIÓ I MIGRACIONS DE L'ART CATALÀ MEDIEVAL

EL ROMÀNIC I EL GÒTIC DESPLAÇATS

ESTUDIS SOBRE L'EXPORTACIÓ I MIGRACIONS
DE L'ART CATALÀ MEDIEVAL

Edició a càrrec de R. Alcoy i P. Beseran

Grup d'investigació Emac.
Romànic i gòtic
Departament d'Història de l'Art

Publicacions i Edicions

UNIVERSITAT DE BARCELONA

ÍNDIX

Presentació	11
Les pintures de Santa Maria de Mur, seu d'una canònica fundada pels comtes de Pallars Jussà. Montserrat Pagès i Paretas	19
L'anàlisi de les fonts històriques	20
<i>Sobre la construcció de l'església i la comunitat a establir-hi</i>	20
<i>Mort del fundador i jurament de pau i treva prestat pel fill i els seus barons al bisbe Ot d'Urgell</i>	21
<i>Llegat de la comtessa Valença condicionat a què el sepulcre del seu espòs resti a Mur</i>	23
<i>En temps d'Urbà II i de Pasqual II: dotació de l'església, institució de la canònica i subjecció a la Santa Seu</i>	24
<i>El domini territorial i jurisdiccional de la canònica</i>	25
<i>La història posterior</i>	26
Les fonts arqueològiques: l'església i el sepulcre del comte Ramon	27
Les pintures de l'església de Mur	30
Sobre la significació del programa iconogràfic	34
Sobre el sistema ornamental	35
La història i fortuna crítica de les pintures de Mur	36
Sobre l'estil pictòric, formulació de noves hipòtesis	40
Sobre el comitent, el mentor, la intencionalitat política i la datació de les pintures	43

Per una rilettura degli affreschi medievali della Cattedrale di Agrigento: tra bizantinismi e linguaggio locale. Licia Buttà	55
El ms. 51 de l'Arxiu Capitular de Barcelona. Una aproximació estilística. Gemma Escayola Rifa	71
Breu descripció codicològica	72
Les miniatures i les inicials decorades	74
Comparació estilística	77
El retaule major de la Seu Vella de Lleida. Pere Beseran i Ramon	83
Introducció.....	83
La Pentecosta del Museu de Lleida.....	87
Els quatre barbutts sedents del Museu de Lleida	94
La Resurrecció dels morts del Museu de Lleida	96
La reprovació d'Adam i Eva del Museu de San Francisco	97
La presentació al temple del Fogg Art Museum de Cambridge.....	102
L'ancià agenollat del Museu de Castres	105
Hipòtesis per a un Judici Final	110
Judicis, retaules i cicles marians	118
Pintura y debate dinástico: los retablos de Enrique de Trastámara y Juana Manuel en Santa María de Tobed. Rosa Alcoy i Pedrós	153
La Virgen de la Humildad: en torno a una tabla conservada y un retablo perdido.....	155
El retablo de san Juan Bautista	157
Una calle del retablo de santa María Magdalena.....	163
Estructura, carpintería y advocaciones	165
Dos interpretaciones chocantes: cronología y autoría	167
Tres retablos y dos estilos	170
Destorrens o los Serra en el medio <i>postbassiano</i>	172
Un contexto artístico para La Virgen trastámara	180
La hija que no está en el retablo	183
La humildad del rey orante y el poder de la Virgen	186
En pie de guerra: razones para el gesto y para la indumentaria	188
Lugares y secuencias de un encargo.....	194
Arte regicida, imágenes simbólicas y proyecto dinástico	198

L'infant nu a principis de segle xv. Un estudi del cos en la <i>marginalia</i> del Breviari del rei Martí. Marisol Barrientos Lima.	247
El Breviari del rei Martí.	248
La representació de l'infant nu a principis de segle xv.	252
Els paral·lels medievals	259
Paral·lels iconogràfics en el món antic.	264
Conclusions	267
El retablo de Enviny en la Hispanic Society de Nueva York. Pere Espallargues en el taller de Pere García. Guadaira Macías Prieto.	275
Un retablo dedicado a los gozos de la Virgen	276
Pere Espallargues en el taller de Pere García: San Juan del Mercado de Lleida	286
El retablo de Montañana.	294
A modo de resumen	296

PRESENTACIÓ

Bastir un projecte sobre l'art català medieval conservat fora de Catalunya va quallar com a idea a les darreries del anys vuitanta, quan començàvem a pensar seriosament en la necessitat d'organitzar un grup de recerca universitari i calia trobar un motiu prou important d'estudi que articulés la seva existència. La creació d'un catàleg de les obres catalanes desplaçades arreu del món es concretava com un sistema de treball en grup, efectiu i real, i al mateix temps com una fórmula satisfactòria que permetia aprofundir en el coneixement d'obres importants allunyades del nostre territori a partir d'estudis monogràfics realitzats de forma individual o col·lectiva. Després de diferents provatures i composicions del grup, la idea va encarnar fins arribar a projectar un discurs ric i engrescador que havia de trobar les seves primeres concrecions al llarg dels anys noranta del segle xx i la seva continuïtat dins la primera dècada del nou mil·lenni. Entre els objectius principals no era el darrer el de construir un Museu virtual, ben establert, raonat i documentat, amb totes aquelles obres que havien deixat els seus llocs d'origen per raons diverses, per uns motius que és possible analitzar i valorar històricament i en paral·lel a les anàlisis que requereixen les produccions artístiques.

L'activitat del Grup EMAC. Romànic i gòtic de la Universitat de Barcelona, dedicat a l'estudi de l'*Exportació i Migracions de l'Art Català Medieval*, prenia cos oficialment dins dels anys noranta del segle xx. Reconegut com a Grup de recerca consolidat en aquests darrers anys (2006), va rebre finançament per primera vegada en la convocatòria I+D de 1996. Els estudis desenvolupats d'aleshores ençà, alguns sobre la base de treballs anteriors, tenen ja més de deu anys de vida i han emprès aquest darrer reconeixement del grup. En aquest temps s'han pogut ampliar i

matissar els primers objectius, tot gaudint de nous ajuts del Ministeri d'Educació i Ciència, els fons europeus FEDER¹, i el suport complementari de la Universitat de Barcelona i de la Generalitat de Catalunya².

Immersos en les que esperem que puguin ser les darreres fases d'execució del nostre projecte, presentem un conjunt de treballs que han estat realitzats en els últims anys. La valoració i descripció dels materials aplegats en el catàleg global en preparació i dels estudis necessàriament sintètics de les peces estudiades es complementa amb aportacions monogràfiques més extenses que donen idea de la significació cabdal d'algunes de les obres desplaçades i, al mateix temps, permeten exemplificar les relacions que cal establir entre l'art emigrat o desplaçat i l'art que encara es conserva a Catalunya.

El gran nombre d'obres desplaçades ens ha portat a definir tres grans blocs que hem creat en funció de la tècnica artística aplicada. La importància de l'apartat dedicat a les arts de la pintura ha aconsellat tractar com a capítol independent la il·lustració de manuscrits, que ja per sí mateixa conforma un elenc de materials molt ampli, i establir paral·lelament un bloc per als estudis de pintura mural i pintura sobre taula, amb els que es defineix simultàniament un segon gran capítol a l'entorn de les arts pictòriques. L'escultura desplaçada defineix un tercer tema que es podria complementar fàcilment en el futur amb les recerques en altres camps com, per exemple, el de l'orfebreria. En qualsevol cas, els temes i especialitats artístiques escollits com a punt de partida per construir el catàleg EMAC queden perfectament representats en l'aplec d'estudis que ara donem a conèixer, ja que en el volum es treballen obres romàniques i gòtiques, pintures murals i sobre taula, manuscrits il·lustrats i escultures.

Al llarg d'aquest període hem progressat en la confecció general del catàleg i en la configuració dels apèndixs bibliogràfics corresponents. Sabem que l'exhaustivitat serà una fita difícil d'assolir en un tipus de publicació convencional, però l'existència d'un catàleg d'aquest tipus té una utilitat indubtable. Més encara si som capaços de construir un veritable Museu virtual del nostre art medieval des-

1. Al primer projecte presentat a la Direcció General d'Investigació del Ministeri de Ciència i Tecnologia corresponia la Ref. PB97-0923. El segon (BHA2001-3664), amb inici el 28 de desembre del 2001 i final el 27 de desembre del 2004, fou prorrogat fins el juny del 2005. Finalment, el període del 2006 al 2008 es troba cobert per un nou finançament del Ministeri d'Educació i Ciència (HUM2005-03961/ARTE).

2. La Generalitat de Catalunya, dins del seu programa ARCS, ha col·laborat en la Trobada internacional *El Trecento en obres* (Barcelona, 2-6 de maig del 2007), organitzada per el Grup EMAC, que també ha tingut el suport del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, el Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona i l'editorial M. Moleiro. També hi han col·laborat la catedral de Barcelona, el Museu Nacional d'Art de Catalunya i el Museu Episcopal de Vic facilitant les pràctiques i visites d'estudi programades dins del Simposi.

plaçat o emigrat, a terres veïnes o més llunyanes, que es pugui anar completant a mesura que avancen les recerques. Òbviament, seria ideal poder crear un model prou sòlid i aplicable a d'altres èpoques i a d'altres espais, un model que al mateix temps permeti la restitució de l'art al context al que va pertànyer, fet que contribueix sempre a una millor comprensió dels temes.

Entre els principals problemes als que ha de fer front el Grup EMAC hi ha, sens dubte, les dificultats d'accés a obres vinculades a col·leccions privades o inestables. Les mancances provocades per la falta de localització segura d'algunes peces, que amb certa enutjosa freqüència poden canviar de mans i d'ubicació, és sovint un problema difícil de superar. La distància dels llocs de conservació i els entrebancs financers per arribar-hi en les condicions adients compliquen també algunes de les recerques que cal fer. Les cases de subhastes i antiquaris no sempre faciliten la informació necessària per a la localització de les obres dels particulars, fet que pot ser comprensible des del seu punt de vista, però que entorpeix clarament les recerques a desenvolupar. Per bé que en ocasions hem fet múltiples gestions per a localitzar obres catalanes que es troben a l'estranger, no sempre hem obtingut les respostes esperades. Cal lamentar, doncs, que algunes d'aquestes barreres impedeixin progressar en els estudis i que aquests puguin ser completats adequadament. També cal lamentar que la recerca de l'historiador de l'art hagi d'apropar-se a tasques detectivesques. Tanmateix, cal esperar que en un futur proper es puguin resoldre eficaçment alguns problemes, si més no aquells que tenen més fàcil solució. Sabem que gaudir d'una visió el més completa possible dels materials desplaçats és un objectiu difícil i que té els seus costos, però cal partir d'aquest plantejament ambiciós per assolir pas a pas els propòsits fixats i per omplir les llacunes encara existents. Només així és possible i plausible construir el marc essencial del projecte en curs.

Un futur força immediat, o potser més llunyà, ens haurà de permetre, doncs, completar la catalogació de les obres medievals catalanes conservades fora de Catalunya per tal d'oferir-ne finalment un balanç prou complet i útil. Aquest catàleg de l'art català medieval desplaçat, obert a les lògiques incorporacions de noves obres, serà convenientment precedit per un conjunt d'estudis que dibuixaran les línies essencials del treball desenvolupat i les seves conclusions globals, obtingudes sobre la base d'un aparell científic fonamental. Tot acompanyat de les il·lustracions i gràfics que siguin necessaris. Ens mourem, doncs, dins la confessada tendència o voluntat de ser exhaustius i tenint en compte el desig d'esgotar les informacions disponibles. Per aquesta raó el nostre projecte no deixa de banda ni les notòries migracions de l'art català en el vessant Mediterrani ni els efectes o repercussió d'aquesta projecció, però tampoc renuncia a contemplar i extreure conclusions de les dades obtingudes per a definir el sentit que cal donar tant a les migracions com a altres tipus de desplaçament d'obres o artífexs.

Set estudis per a un projecte comú

L'objectiu és poder concloure en els propers anys el catàleg i, fins i tot, algunes investigacions monogràfiques encara en curs, sense desentendre'ns d'aquelles que només existeixen com a projecte més remot. Però, sigui o no possible fer realitat tots aquests bons propòsits, la realitat és que una part del recorregut es pot veure ara concretat en una publicació ben tangible. Així doncs, sense haver pretès fer una història del grup i sense afany tampoc de descriure tot el que s'ha pogut arribar a fer en el seu marc al llarg de més de quinze anys de propostes i investigacions, i més de déu d'activitat finançada, les línies precedents volen obrir simplement les portes als set estudis aplegats a continuació, justificant el context al que pertanyen o la idea que els articula. Es tracta, sens dubte, de set recerques molt diferents i que, tot i així, es troben sota el comú denominador dels projectes del Grup EMAC. Hem optat per ordenar-les tenint en compte la cronologia de les obres que s'estudien, i seguint aquest mateix sistema de presentació es poden comentar mínimament.

Els estudis s'inicien amb una aportació de Montserrat Pagès i Paretas: *Les pintures romàniques de Santa Maria de Mur*. La significació històrica i la qualitat artística del conjunt del Pallars, conservat ara en bona part a Boston, al Fine Arts Museum, justifiquen que l'autora, conservadora de la secció de romànic del Museu Nacional d'Art de Catalunya (Barcelona), hagi triat aquesta obra, de la qual, a més, el Museu català exposa també notables fragments. La història del monument, la canònica de Santa Maria de Mur, origen del conjunt pictòric desplaçat, és analitzada amb cura per tal d'arribar a definir el marc específic en què es poden situar els murals i les tendències en què van ser realitzades unes pintures que es compten entre les millors del romànic català.

A continuació la professora Licia Buttà de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona aposta *Per una rilettura degli affreschi medievali della cattedrale di Agrigento: bizantinismi e linguaggio locale*. El seu estudi, que arrenca d'unes primeres anàlisis dels murals realitzades en la seva tesi doctoral, es planteja com una revisió a fons d'un grup complex de pintures sicilianes que es localitzen a la catedral d'Agrigento i que van ser relacionades per alguns investigadors amb artífexs del gòtic lineal català. L'autora descriu una proposta alternativa i matisada, que permet avançar en el coneixement de la cultura pictòrica insular i, al mateix temps, rectificar el punt de vista existent sobre les relacions artístiques entre la Sicília del segle XIV i l'art català del mateix període o, fins i tot, del segle anterior, com s'acusa per al polèmic cas de l'anomenat Mestre de Soriguerola.

Gemma Escayola Rifà encara l'anàlisi del *ms. 51 de l'Arxiu Capítular de Barcelona*. *Una aproximació estilística a les seves miniatures*, per refer un camí invers als emmarcats per les contribucions precedents, ja que ens permet apreciar l'arribada

a terres catalanes de manuscrits il·lustrats de la fi del segle XIII caracteritzats per la seva ascendència bolonyesa. Amb la precisió i les comparacions necessàries, Gemma Escayola situa el manuscrit jurídic vinculat a Justinià i perfila un panorama interessant que, a l'entorn del 1300, estudia més àmpliament en la seva tesi doctoral, de propera lectura a la Universitat de Barcelona. La investigació sobre aquestes manuscrits d'arrel italiana i sobre la seva presència a Catalunya esdevé fonamental per entendre algunes de les realitzacions posteriors que tenen cabuda ja entre les produccions dels obradors locals³. Els desplaçaments constants d'aquestes obres són encara un tema obert a la recerca, una recerca que s'adapta al sentit global del nostre projecte.

El retaule major de la Seu Vella de Lleida serveix a Pere Beseran i Ramon per articular un extens discurs que gira a l'entorn d'algunes de les millors escultures catalanes del segle XIV. Les seves anàlisis busquen integrar totes les parts conegudes del conjunt destinat a l'altar major de la Seu Vella fent-ne una proposta de lectura iconogràfica i estilística que el porta a reexaminar les aportacions de l'escultor Bartomeu de Robió, algunes d'elles emigrades a museus americans (al Fine Art Museum de San Francisco i al Fogg Art Museum de Cambridge (Massachusetts)) i europeus (al Musée Goya de Castres, a França). Per tant, tracta també de donar coherència a la lectura de diferents relleus conservats, sigui a Lleida mateix o a l'estranger, per mirar d'oferir una visió global i comparada del retaule descabalat que, dins de la segona meitat del segle XIV, havia de presidir el magnífic temple lleidatà del segle XIII.

En el treball *Pintura y debate dinástico: los retablos de Enrique de Trastámara y Juana Manuel en Santa María de Tobe* es fa l'estudi dels fragments conservats i repartits entre diverses col·leccions, públiques i privades, de tres retaules gòtics sorgits dels obradors barcelonins trescentistes però destinats a terres aragoneses per un poderós promotor vinculat al regne de Castella. L'autoria i la cronologia d'aquests conjunts, encarregats pel comte Enric de Trastàmara, futur Enric II de Castella, i la seva esposa Juana Manuel, així com la presència dels donants en la taula de la Mare de Déu de la Humilitat, es pot abordar tenint en compte el laberíntic i delicat context històric en què deuria tenir lloc la comanda. La comparació amb altres produccions catalanes i el creuament de les dades conegudes sobre les voluntats dels promotors, sobre les seves aspiracions familiars al tron de Castella i

3. Es poden recordar els *Usatges i Constitucions de Catalunya* de la Paeria de Lleida, un còdex que té dues parts molt ben diferenciades pel que fa a la seva il·lustració. La primera, la més antiga, viu encara en els marges d'una cultura figurativa *pregiottesca*, però que no pot amagar les seves singulars dependències italianes. La segona pertany a la introducció de les formes pictòriques que ja han assumit les novetats espacials més notables, en la seva vessant pisana que va tenir també una fonamental i coneguda confirmació artística en el context barceloní.

sobre la seva ferma oposició a Pere I, ajuda a desvirtuar les datacions més tardanes i afavoreix la classificació dels retaules en el marc artístic descrit per al taller dels primers germans Serra⁴.

Tot seguit Marisol Barrientos Lima ens apropa a la miniatura del gòtic internacional amb *Un estudi del cos en la marginalia del Breviari del rei Martí: l'infant nu a inicis del segle xv*. La riquesa de la *marginalia* d'aquest manuscrit, conservat a la Biblioteca Nacional de França, a París, i la reiterada presència de nens entre els seus acants multicolors va propiciar un acostament específic al cabal extraordinari d'aquesta obra del 1400, vinculada al mestratge d'alguns notables miniaturistes actius a la Corona d'Aragó. Aquest estudi, que va ser iniciat i realitzat en les seves línies generals per a l'assignatura de doctorat: *El cos a l'Edat Mitjana. Idea i representació*⁵, planteja la difusió del tema en el context jovial que propicien les orles, tenint en compte la possibilitat de resseguir els seus models tant en el món antic com en el ric panorama artístic del segle xiv. No oblidem, però, altres cares del tema no tant rialleres, i que ajuden a redimensionar la cara positiva i juganera del paper que tenen els infants en el *Breviari del rei Martí*⁶.

Finalment, Guadaira Macías Prieto, becària de FPI vinculada al Grup EMAC, s'encarrega de tancar el present volum amb un estudi sobre *El retablo de Enviny en la Hispanic Society de Nueva York: Pere Espallargues en el taller de Pere Garcia*. L'interès de Guadaira Macias per l'art del segle xv avançat la porta a estudiar amb molt detall el retaule datat el 1490 i que, malgrat el seu distanciament del lloc de destí, ha servit de base per construir el catàleg del pintor Pere Espallargues. La revisió d'aquesta obra, que des del 1913 pertany a la Hispanic Society de Nova York, no es tanca com a simple monografia d'un retaule i condueix a fer balanç global

4. Josep GUDIOL i CUNILL, en *Els Trescentistes*, Barcelona, s.d., nota 1 de la p. 48, advertia ja que "en la taula votiva de l'Enric de Castella, dit de Trastamara, s'hi presenta en el mantell del Nen Jesús el ferro o punxó que hem trobat tantes vegades en les pintures d'en Pere Serra". L'autor acosta la pintura als Serra, però la porta a una cronologia avançada que justifica, al seu parer, la semblança entre la taula catalana i una Mare de Déu d'Andreu de Bologna, datada en 1372, de l'església de Sant Agustí de Pansula (reproduïda per Adolfo VENTURI, *Storia dell'Arte Italiana*, vol. V, p. 944).

5. Al llarg dels cursos 2004-2007 he tingut ocasió de formular i impartir aquesta assignatura de doctorat sobre la imaginació i les imatges del cos en l'art medieval al Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona. Els treballs realitzats en aquests cursos de doctorat per alguns alumnes han generat aportacions interessants, com la que ara es publica.

6. Enfront del goig s'emplaça el dolor (i *viceversa*). Els nens i la mort, vinculats a episodis com la Matança dels sants innocents, és un tema que té una relació evident amb un estudi a l'entorn de les mares dels infants martiritzats en el qual vaig treballar fa temps, i del que tinc en preparació una nova versió més àmplia i gràficament documentada. Vegeu també Manuel Nuñez Rodríguez, «El concepto de la muerte en la "aetas imperfecta". Iconografía del niño», dins *la Idea y el sentimiento de la muerte en la Historia y en el Arte de la Edad Media (II)*, Universidad de Santiago de Compostela, 1992, pp. 37-64. Marisol Barrientos ens ofereix aquí el necessari contrapunt.

sobre el paper dels diferents mestres que van formar part de l'obrador de Pere Garcia de Benavarri. Sobre la base del renovat interès per la producció pirinenca, es revisen també algunes tradicions iconogràfiques que, presents des del segle XIV en obres catalanes, encara perviuen a la fi del segle XV, al mateix temps que es detecten les solucions més peculiars o característiques del nou moment.

Els set estudis d'aquest volum donen nova visibilitat a les recerques que porta a terme el Grup Emac. Els assaigs i anàlisis concrets són tant necessaris com el mateix catàleg. La suma de les dues operacions justifica la importància que atribuïm a aquestes aportacions concretes, per tal d'aprofundir aquelles qüestions que per raons diverses hem considerat singulars, atractives i interessants. Les nostres recerques trobaran, sens dubte, noves formes de continuïtat per la via que generaran els estudis monogràfics i, sobretot, per totes aquelles vies que permetin avançar en una millor i més ferma catalogació de les obres dispersades o d'aquelles que van ser subjecte de migracions que remunten, en alguns casos, a la mateixa època medieval.

Rosa Alcoy
Investigadora principal del Grup EMAC
Departament d'Història de l'Art
Universitat de Barcelona

LES PINTURES DE SANTA MARIA DE MUR, SEU D'UNA CANÒNICA FUNDADA PELS COMTES DE PALLARS JUSSÀ

MONTSERRAT PAGÈS I PARETAS

MUSEU NACIONAL D'ART DE CATALUNYA

L'església i el castell de Mur estan situats un i altre damunt un alt esperó rocós, que s'alça rera la serra del Montsec, muralla pètria que fins a mitjan segle XI va ser frontera amb els sarraïns. Construït per protegir la frontera meridional del comtat de Pallars, el castell de Mur fou un dels principals castells de la marca del Montsec. A mitjan segle XI el posseïa el magnat de la reconquesta Arnau Mir de Tost, mític cabdill urgellès i conqueridor del Montsec i la vall d'Àger als sarraïns, fidel, valedor i home de confiança dels comtes d'Urgell. El 1053 Ramon V de Pallars Jussà, a canvi de 15 unces d'or, eximí Arnau Mir de Tost de prestar-li jurament de fidelitat per aquest castell; el 1055 el mateix comte, en esposar Valença, filla d'Arnau Mir, empenyorà a aquest els castells de Mur i Llimiana, Areny i Montanyana, per 12.000 sous. Finalment, el 16 d'octubre de 1056, el comte lliurà el castell de Mur a la seva muller Valença, com a esponsalici. L'aliança matrimonial amb la filla del valerós cabdill reportava al comte Ramon, entre d'altres beneficis, la pau amb el veí comtat d'Urgell¹.

1. Sobre la història del castell i de la canònica de Mur vegeu *Recopilación y resumen de los Instrumentos, y papeles que se halla recónditos en el Archivo de la Iglesia Colegiata de Mur, ordenados por Joseph Martí, canónico regular del Rl. Monasterio de Sta. Maria de Bellpuig de las Avellanas en 1794*, ms. 150 de la Biblioteca de Catalunya. Vegeu també les obres següents. Pere de MARCA, *Marca Hispanica* (en endavant MH), París 1688, Ap. CCCXXIII i CCCXXIV. J. VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. X (1821), p. 188 i XII (1850), p. 70-76. L. CUENCA Y DE PESSINO, *Historia de la baronía y pabordato de Mur y cronología de los condes de Pallars*, Barcelona 1906. J. MIRET I SANS, «La fundació del monestir de Mur» i «Nota a la fundació del monestir de Mur» a *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona, juliol-setembre de 1911, XI, 43, p.112-123; octubre-desembre de 1911, XI, 44, p.221-223. SANAHUJA, *Historia de la villa de Ager*, Poblet 1961. F. FITÉ, «Llordà i Mur, castells de la Marca del Pallars Jussà» a *Collegats. Anuari del Centre d'Es-*

Poc temps després del seu matrimoni, entre 1057 i 1060, els comtes Ramon i Valença de Pallars Jussà emprengueren la construcció de l'església de Mur, de tres naus i capçada per tres absis, consagrada pel bisbe d'Urgell, Guillem Guifré, el 12 de gener del 1069, i dedicada a Santa Maria, sant Pere i sant Esteve². Sembla, però, que l'església encara no era acabada, no solament perquè hi ha deixes posteriors destinades a la seva obra, com el llegat de Maier, del 1075, *per opera et precium in libellis ad opus Sancta Maria de Muro*³, ans perquè el fill i hereu de Ramon i Valença, el comte Pere Ramon (1098-1112) de Pallars Jussà, en un document del 1100, es diu *hedificator et custos Ecclesia Beata Maria Muri*, constructor i custodi de l'església. Aquest comte, efectivament, culminà l'obra iniciada pels seus progenitors: acabà l'església, hi instal·là una comunitat canonical, la subjectà directament a la Santa Seu i, a més, disposà a Mur el sepulcre definitiu del seu pare, mort el 1098 sense fer testament i, segons que sembla, per causa violenta.

És amb tots aquests fets que es relacionen les pintures romàniques que decoraven l'església de Mur, probablement obra del comte Pere Ramon, de primers del segle XII. La iconografia i l'anàlisi de les fonts històriques i arqueològiques, excepcionalment riques i variades, i fins ara inexplorades en aquest sentit, ⁴ hi remet.

L'anàlisi de les fonts històriques

Sobre la construcció de l'església i la comunitat a establir-hi

Com hem dit, el 12 de gener de 1069, l'església fou consagrada a honor de santa Maria, sant Pere i sant Esteve. És probable que aleshores l'obra de les tres naus

tudis del Pallars, 1988, 2, p. 31-46, fig. p. 47-55. M. BOTXACA, C. PORTET, R. M. PUIG, *Mur*, Lleida (Pagès editros) 1991. Textos de diversos autors al vol. XV de *Catalunya romànica*, *El Pallars*, Barcelona 1993, p. 347 i segs., T. VINYOLÉS, i C. RODRÍGUEZ, «La canònica a l'ombra del castell: Santa Maria de Mur», *Lambard*, XI (1999), p. 129-143. I, també, P. KEHR, *Papsturkunden in Spanien, Katalonien I*, Berlín 1926, p. 177-178. E. CORREDERA GUTIÉRREZ, *Santa Maria de Mur. Cronologia*, Tremp 2003. Agraïxo l'ajuda que en la qüestió bibliogràfica i històrica m'ha prestat el meu amic Paul Freedman, de la Universitat de Yale, amb la gentilesa i la rapidesa de sempre. Sobre el dotalici de Valença, ACA pergamí 171 de Ramon Berenguer I, F. MIQUEL i ROSELL, *Liber feudorum Maior* (en endavant citat LFM), Barcelona 1945, I, 126.

2. C. BARAUT, «Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell», *Urgellia* I, 1978 (1979), doc. 68. *Catalunya romànica*, XV, 1993, p. 354-355. Vegeu també E. CORREDERA, *Santa Maria...*

3. J. MIRET I SANS, «La fundació...», pp. 121-122; E. CORREDERA, *Santa Maria...*, p. 18. La data de 1065 que esmenten alguns historiadors a partir dels *Papers de Mur* s'ha de corregir, perquè el document és datat l'any XV del rei Felip de França, que començà a regnar el 1060.

4. M. PAGÈS, «Noblesse et patronage: El Bural et Mur, la peinture murale en Catalogne aux XIe et XIIe siècles», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuixà*, XXXVI, 2005, p. 149-158. M. PAGÈS, *Sobre pintura romànica catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2005, p. 109-129.

encara no estigués acabada del tot, com hem dit, tanmateix devia haver-hi acabats els tres absis, amb els tres altars. L'acta de consagració, escrita pel prevere *Galindus*, que l'ornà amb una bella caplletra i la seva signatura, amb un nus de Salomó, fou subscripta pel jutge Arnau, que hi estampà un bell entrellaç, les signatures dels comtes, i la del bisbe consagrant, Guillem escrita amb caràcters grecs. D'altres particularitats del document, en què els fundadors li donen el delme del seu alou del castell de Mur, són la carta de dotàlia que figura escrita al marge dret, i, al dors, un interessant inventari dels ornaments i joies que l'església posseïa quan en prengué possessió el primer paborde o abat, Berenguer Ollomar, a qui foren lliurades pel sacerdot Galí, que fins aleshores n'havia tingut cura. El P. Martí i la historiografia posterior creuen que això devia tenir lloc a l'entorn de l'any 1096⁵, però podria ser anterior, perquè Berenguer Ollomar ja és esmentat el 1075, en un document que citarem tot seguit.

Aquest document és el testament de Maier, senyor del castell d'Estorn i del lloc de Molera, fidel del comte Ramon i de Berenguer Miró, que en la consagració de l'església de Mur li havia donat ja diversos béns. Ara, el 1075, li llega la tercera part dels seus béns. Aquest document és interessant, almenys, per dues raons, primer perquè diu que fa la deixa als preveres, ordenats segons els cànons de l'església romana, que tindran l'església de Mur i hi viuran en comunitat, amb la qual cosa ens indica el tipus de comunitat que es vol establir a Mur, una canònica regular, i en segon lloc, bé que no menys important, perquè permet inferir que l'església no era acabada encara, ja que esmenta una deixa per a l'obra: "*mando eum dare per opera et precium in libellis ad opus Sancta Maria de Muro*"⁶.

Mort del fundador i jurament de pau i treva prestat pel fill i els seus barons al bisbe Ot d'Urgell

Segons una font històrica, el *Fragmentum historicum* d'Alaó, la mort del comte Ramon es produí el 1098⁷. En tot cas, degué ser després del 14 de gener d'aquest any, en què és document, al costat de la seva muller Valença i del seu fill Pere, en una donació al monestir de Lavaix⁸.

5. J. MIRET I SANS, «La fundació...», p. 121-122; E. CORREDERA, *Santa Maria...*, p. 17.

6. J. MIRET I SANS, publica el document, «La fundació...», p. 121-122; esmentat per E. CORREDERA, *Santa Maria...*, p. 18.

7. E. FLÓREZ, *España Sagrada*, vol. 46, Madrid 1836, transcriu a l'apèndix XXXVI aquest *Fragmentum historicum Ex CartularioAlaonis*, que consigna només: «anno M.X.C.VIII obiit Raymundus Raymundi comes pal».

8. F. VALLS-TABERNER, *Els comtats de Pallars i Ribagorça a partir del segle XI*, a *Obres Selectes*, vol. IV, Barcelona 1961, p. 138. I. PUIG I FERRETÉ, *El cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*, la Seu d'Urgell 1984, ap. 9, p. 148-149.

En vida, el comte Ramon havia estat en guerra constant amb el seu cosí, el comte Artau I de Pallars Sobirà, per una herència mal resolta, que era la partició del comtat de Pallars en dos estat diferents, Pallars Jussà i Pallars Sobirà, realitzada en temps dels seus pares, a la mort del comte Sunyer (1010). Ramon, en diverses ocasions, en documents sense data, havia adreçat a Artau memorials de rancures o greuges (*querimoniae*). Artau, al seu torn, n'hi havia adreçat un el 1057. Aleshores, pel seu casament amb Valença, cessaren les hostilitats del Pallars Jussà amb el veí comtat d'Urgell, perquè els que abans eren enemics, ara, a través d'Arnau Mir de Tost, el sogre, eren aliats. Pel que fa a la guerra entre els dos comtats de Pallars, en diverses ocasions, cadascuna de les quals sembla que anava precedida de violències, els comtes de Pallars Jussà i els de Pallars Sobirà firmaren pactes i convinences, que pretenien posar fi als abusos, essent les darreres dels anys 1094 i 1095.

No sabem si la mort del comte Ramon (1098), per causes violentes segons que sembla, pot ésser un darrer episodi d'aquests enfrontaments entre les dues cases de Pallars. Aquesta mort, a la que més avall tornarem a referir-nos, devia causar una gran commoció, perquè tot seguit el bisbe Ot d'Urgell, que, a més, era cosí germà del difunt, és a dir de la casa de Pallars Sobirà, fa jurar al seu nebot, el comte Pere Ramon de Pallars Jussà, fill del finat, i als seus barons, la pau i treva de Déu⁹.

El jurament a què Ot els comminà, segurament per evitar venjances i represàlies, és escrit tot ell en català, perquè convenia que tots els firmants l'entenguessin. És ben probable, a més, que fos pronunciat en veu alta per cadascun d'ells, al moment de prestar el jurament¹⁰. El text és el següent¹¹:

“Juro ego Pere Ramon comte, fill de Valença comtessa, che, d'achesta hora enant, treva & paz tenré & a mons òmens tener la mannaré, així co lo bispe feta la à escriure; & si negú mon ome de Pallars la aurà frannta ne la fran, a

9. Aquest jurament, que no duu data, devia efectuar-se immediatament després de la mort del comte el 1098, per evitar revenges i represàlies, i, en tot cas, abans de la mort de la seva vídua, la comtessa Valença, el març de 1110, que hi és citada.

10. Segons Josep Moran a les obres citades a la nota següent. D'altra banda, com a document de l'època que acredita aquesta pràctica és molt interessant el relleu romànic en marbre roig del sepulcre de Berardo Maggi de la rotunda de Brescia, en què el jurament de pau i treva es presta sobre un llibre obert al damunt de l'altar, presumptament els evangelis, amb el bisbe, dret, al costat, que ho contempla, mentre un acòlit o oficial amb un rotlle obert lera els que fan el jurament de pau i treva, agenollats, sembla llegir-los el text que han de repetir; vegeu-ho a *Medioevo, immagini e ideologie*, a cura d'A. C. QUINTAVALLE, Parma 2005, p. 69.

11. C. BARAUT, «Els documents dels anys 1093-1100 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* VIII, 1987, d. 1184, p. 110. J. MORAN, «Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell», *Treballs de lingüística històrica catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 95-117; J. MORAN, «Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell. Transcripció i estudi lingüístic», *Llengua & Literatura*, 5, 1992-1993, p. 149-169. J. MORAN, J. A. RABELLA, *Primers textos de la llengua catalana*, Barcelona 2001, p. 63-66. G. GONZALVO I BOU, «El comtat d'Urgell i la Pau i Treva», dins *El Comtat d'Urgell*, Lleida 1995, p. 71-77, esp. p. 74.

Déu & al bisbe per destrénner e per redérce[r], aitoris l'en seré; & acsí com damont és escrit & hom líge[r]-i o pod, sí o tenré & o atendré a Déu & al bispe senes engan, per Déu & ista IIIor evangelia.”

Seguidament, signen tots els homes del comte, començant pel seu germà Arnau Ramon, entre els quals hi ha Acard de Mur, Ot de Mur i Berenguer Ramon de Mur, R. Ramon d'Orcau i Pere Ramon d'Erill. Acaba el document dient, ara en llatí, “*Omnes isti iuraverunt treguam & pacem.*”

Llegat de la comtessa Valença condicionat a què el sepulcre del seu espòs resti a Mur

Altres fets immediatament posteriors a la mort del fundador, com ara la dotació de la canònica i el seu lliurament a la Santa Seu, semblen encaminats a assegurar que el sepulcre del comte resti a Mur. Però el document que ens ho revela clarament és el testament de la seva muller, la comtessa vídua Valença.

El testament fou atorgat un 17 de febrer («*Petrus, levita, rogitus scripsit xii kalendas marcii sub die [et] anno quo supra*»), que s'ha dit que devia ser de l'any 1100, és a dir que la comtessa hauria testat poc abans de la seva mort, que ocorregué amb anterioritat a l'1 d'abril d'aquest any¹². És probable, tanmateix, que el document pugui ser fins i tot de l'any anterior, del 1099, de pocs mesos després de la mort del seu marit.

Valença manifesta la seva voluntat en dir que “*si suos corpus de illo comite remaneat in Muro, dono atque concedo ad Deo set sancta Maria illa ornamenta que facio ipsa villa de Puigfidel [.....] Et si corpus de seniore meum fuerit translatum ad sancta Maria de Trempi, ipsa villa de Puigfidel et illos homines et ipsa ornamenta quomodo superius scriptus est, remaneat ad sancta Maria de Trempi, extra illo calice de hoc quod habeo dimissum ad sancte Maria de Muro.*”

El que ens està dient la comtessa és que condiona una deixa important a l'església de Mur si hi resta el sepulcre del seu espòs, que si és tralladat a Santa Maria de Tremp, serà per a aquesta altra església, excepte el calze i les altres coses que ja havia donat a Mur.

Amb aquestes paraules hom ha pensat que el sepulcre del comte era provisional, però, tant si ho era com si no, hi ha una altra interpretació que explica més els fets històrics i la mentalitat de l'època. Valença es volia assegurar que hi hauria una comunitat de clergues que vetllarien el sepulcre del seu espòs i resarien pel di-

12. F. VALLS-TABERNER, *Els comtats de Pallars...*, p. 140-141; J. MIRET I SANS, «La fundació...», p. 222-223. M. LLEDÓS I MIR, *Historia de la antigua villa, hoy ciudad, de Tremp*, Barcelona 1917, p. 563-564, núm. 2. LFM, doc. 142.

funt, volia garantir que aquesta comunitat hi romandria a perpetuïtat, és a dir que tindria prou rendes per garantir-ho. Així, Valença, que morí al cap de poc, hauria volgut obligar el seu fill, el comte Pere, a prendre les disposicions pertinents per acabar la fundació que ella i el seu espòs havien començat. I és això el que precisament farà el seu fill, com ell mateix proclama i nosaltres veurem a continuació.

En temps d'Urbà II i de Pasqual II: dotació de l'església, institució de la canònica i subjecció a la Santa Seu

El 16 de febrer de 1100¹³, el comte Pere Ramon, dota l'església de Mur. Ho fa, diu, aconsellat per la seva mare la comtessa Valença, amb l'acord dels seus germans, Arnau i Bernat, en presència dels seus barons, i per manament que li havia fet el seu pare per a després de la seva mort. La dotació és, bàsicament, la fundacional, de l'alou comtal de Mur, al qual el comte hi afegeix altres béns, entre els quals la quarta part de la parròquia de Mur, coromines a la verneda de Guàrdia, vora la Noguera, homes de la franquesa de Castissent, delmes de Mur, molins i serveis de tot el terme del castell, la quistia, etc., a més de cent mancosos anuals per vestir els clergues de Santa Maria. Els seus germans consignen altres deixes menors.

L'1 d'abril del mateix any mil cent de l'encarnació del Senyor¹⁴, el comte Pere, que es diu *edificator et custos Ecclesia Beata Maria Muri*, institueix la canònica augustiniana i l'ofereix a la Santa Seu i a la protecció del pontífex. Ho fa, diu, «*pro redemptione peccatorum meorum et pro animabus omnium parentorum meorum, Raimundi videlicet atque Valenciae, quorum spiritus cum sanctis Dei in pace requiescant...*». Consigna, a més, la donació a Mur d'unes condamines i autoritza tots els soldats del comtat de Pallars perquè facin almoïna a la susdita església i el procurador i els canonges augustinians de Mur a expandir-se i edificar per tot el comtat de Pallars.

Aquest és el document més antic que posseïm respecte de la subjecció de Mur a Roma. Un altre, que s'ha de datar a primers del segle XII¹⁵, ens reporta quan i com es féu. Segons aquesta font, el comte Pere, amb els seus germans Arnau i Bernat, «*laudante et confirmante genitrice nostra praedicta post obitum genitoris nostri*», en temps d'Urbà II, i per consell del legat papal i arquebisbe de Toledo, Bernat, i del bisbe Ponç de Barbastre, posaren l'església sota la jurisdicció de Sant Pere. Després

13. E. CORREDERA, *Santa Maria...*, p. 23-25. El document, del que hi havia dues còpies a l'arxiu de Mur, es troba a la Biblioteca de Catalunya, perg. 3873.

14. MH col. 1212, núm. 323.

15. MH, col. 1213-1219, núm. 324. P. CORREDERA, *Santa Maria...*, 18-23. *Papers de Mur*, fol. 97. Sobre la subjecció a Roma vegeu també P. KEHR, *Papsturkunden...*, p. 177.

de fer aquesta asseveració, el comte, que afirma que obra en part pel mandat del seu pare, sepultat al cementiri de Mur, i en part per voluntat pròpia, procedeix a dotar de nou l'església de Santa Maria de Mur, els seus canonges i clergues, tant presents com futurs, amb diversos béns situats al terme de Mur i al de Talarn. Ho fa per a la remissió dels seus pecats i per les ànimes dels seus pares difunts. El document s'ha de datar entre el 1102, perquè un dels personatges que es diu que és enterrat a Mur, Ramon Mascaró, encara vivia l'any anterior, i el 12 de setembre del 1104, perquè no es diu que el bisbe Ponç de Roda i Barbastre sigui mort, com si que es diu d'Urbà II. Això pel que es refereix a l'atorgament del document. Els fets que ens reporta remetent, ja ho hem vist, al temps d'Urbà II, tot i que el document conservat que ho acredita és, com hem vist, del 1100. Més que no un desconeixement de la data de la mort del pontífex, hauríem de pensar, probablement, que les gestions per al lliurament de la canònica a Roma es realitzaren en vida d'aquest, tal volta, en el viatge de 1099 en què el bisbe Ponç de Roda obtingué d'Urbà II la butlla que confirmava el trasllat de la seva seu de Roda a Barbastre. Hi ha altres donacions del comte Pere a l'església de Mur i als seus canonges del 1108 i del 1111. En aquesta, del 24 de febrer, el comte torna a dir que fa la donació perquè el seu pare en enterrat al cementiri de Mur¹⁶.

El domini territorial i jurisdiccional de la canònica

A partir de totes aquestes donacions comtals, la canònica de Mur esdevingué una gran pabordia independent i poderosa. En aquest sentit, els comtes de Pallars intentaren seguir la política dels pares de la comtessa Valença, Arnau Mir de Tost i Arsenda, que erigiren a Àger una canònica regular, independent de l'ordinari diocesà i amb un gran domini territorial¹⁷. L'església o pabordat de Mur, com

16. *Papers de Mur*, 47, 132. P. CORREDERA, *Santa Maria...*, p. 27. S'hauria de comprovar que aquesta no fos aquella sense data a què ens hem referit més amunt. També hi ha un error amb el que Martí consigna amb el núm. 168, que P. CORREDERA, *Santa Maria...*, p. 28 tradueix i hi inclou la data de 1120, la qual cosa, essent, suposadament, el comte Pere, que ja era difunt, l'atorgant, ha de ser un error. Sembla ser una còpia parcial d'algunes clàusules dels documents anteriors.

17. L. CUENCA, *Historia de la baronía...*, p. 52-53: «Parecer que los condes de Pallars iban en competencia con sus vecinos los vizcondes de Ager sobre la fundación de una iglesia que diese lustre á sus estados; pues así como D. Arnaldo Mir de Tost, conquistador del valle de Ager, edificó y dotó con magnificencia la célebre iglesia colegial de San Pedro de Ager, que formava una cuasi-diócesis separada y era cabeza de un crecido número de iglesias curadas, del mismo modo los condes de Pallars hicieron cuanto pudieron para enaltecer su iglesia de Mur.» Sobre la senyoria territorial de Mur vegeu, a més, la relació que fa aquest autor a les p. 57 i següents de la seva obra. I també el mapa d'Antoni Pladevall del vol. XV, *El Pallars*, de *Catalunya Romànica*, Barcelona 1993, p. 352. També aporta informació interessant en aquest sentit i respecte de la història posterior de la canònica Ceferi Rocafort, al vol. de la *Provincia de Lleyda*, de la *Geografía General de Catalunya* dirigida per F. Carreras i Candi, Barcelona 1909, p. 815-821.

els documents reflecteixen, posseïa les parròquies del terme del castell de Mur i d'altres de properes, Moror, Puigcercós, Guàrdia, Soliva, Sant Miquel del Congost i el priorat de Santa Llúcia de Mur, entre les principals, així com les esglésies que depenien d'aquestes. I en alguns d'aquests llocs hi tenia, a més, la jurisdicció civil i criminal¹⁸.

La història posterior

Pere Ramon, l'*aedificator et custos* de Mur, morí el 1122, com el seu germà Arnau, i fou succeït pel seu altre germà, Bernat, senyor de Fontova i de Benasc, que també morí al cap de poc, sembla que a la batalla de Corbins (1124)¹⁹. El títol i càrrec comtal passà aleshores a Arnau Mir, fill del difunt Arnau i, per tant, nét dels fundadors, que governà el comtat durant molt anys (†1174), amb la salvetat del període que estigué empresonat a Navarra (1164-?), en què es féu càrrec dels seus estats un feudatari seu, Ramon d'Erill, a qui un cop alliberat imputà diversos abusos²⁰. Arnau Mir estigué casat en primeres noces amb Estefania, filla d'Ermengol d'Urgell, i en segones amb Òria d'Entença (filla del senyor d'Alcolea de Cinca, un dels barons de la reconquesta aragonesa). Els primers anys, Arnau Mir encara féu alguna donació a Mur, com el 1134, en què, amb son germà Ramon, donaren a Mur un molinar, per a la remissió dels seus pecats²¹. I en una data indeterminada, amb els seus germans, Ramon i Berenguer, confirmà la dotació que els seus predecessors havien fet a Mur i li donaren a més un parell de masos²². Al primer testament, del 1157, volia llegar a Mur un mas a cadascun dels seus castells. Al darrer, de 1171, en què llega catorze masos, és encara important, tot i que menys. És significatiu que poc abans, el 1164, hagués decidit de fer-se enterrar a Santa Maria de Susterris, de l'orde de l'Hospital: una nova era havia començat.

El 1175, el seu fill, el comte Ramon VI, amb la seva mare Òria i la muller, Anglesa, confirmen a la canònica de Mur, l'honor i alou de Ginannus a Montanyana que aquest llegà a Mur, on volia ser enterrat, abans de morir per ferida d'espasa (*"totam hereditatem quam Ginannus habebat et ipse ecclesie predictae de Mur libere et absque ulla inquisitione pluribus videntibus et audientibus ad obitum suum di-*

18. VINYOLÉS-GONZÁLEZ, «La canònica a l'ombra...», p. 139-140.

19. F. VALLS-TABERNER, *Els comtats de Pallars...*, p. 142-143.

20. IDEM., p. 147-154. ACA, LFM, I, f. 47 actual.

21. IDEM., p. 144.145.

22. IBIDEM, p. 145, n. 66, que transcriu la confirmació, que, segons els *Papers de Mur*, f. 84, apareix inclosa com a continuació del doc. CCCXXIV de la *Marca Hispanica*.

missit apud Montanianam cum gladio interfectus est tunc corpus et honorem predicte ecclesie reliquit)²³.

Aquest comte, Ramon VI, morí al cap de poc, el 1177, fent hereva la seva filla, Valença, menor d'edat, del seu comtat de Pallars, de l'honor pel rei d'Aragó, de l'honor pel comte d'Urgell i de tot el que té o tindrà a Cerdanya i Conflent, tot confiant la guarda i custòdia de la menor a la vella comtessa Òria, mare seva i àvia de la petita Valença. El document de les seves voluntats, molt breu, no inclou cap llegat a cap església o monestir²⁴. Fou enterrat al monestir de Casbas. L'any següent, el 1178, testà Òria, al seu torn, tot deixant diversos béns a la neta, la mencionada Valença, la protecció de la qual encomana al rei d'Aragó, tot dient-li que si li plau la faci educar al monestir de Casbas, on Òria vol ser enterrada. El fil que vinculava els comtes de Pallars Jussà a Mur s'acaba de trencar, perquè al seu testament, Òria ja no hi destinada cap llegat²⁵. La seva neta sembla que morí molt jove i sense descendència²⁶. Aleshores el comtat pervingué a Dolça (filla de Bernat Ramon), que en feu lliurament al rei Alfons el Cast poc abans del 1192²⁷.

Les fonts arqueològiques: l'església i el sepulcre del comte Ramon

Sobre l'església romànica de Mur, en les excavacions que s'hi han practicat²⁸, a més de confirmar que era un edifici basilical de tres naus²⁹, malgrat que la septentrional no es conservi, s'ha identificat l'existència d'una porta a la façana meridional, de dimensions molt semblants a les de la porta occidental, que quedava amagada per les capelles construïdes entre els segles xv i xvii. D'altra banda, l'anàlisi estruc-

23. F. VALLS-TABERNER, *Els comtats de Pallars...*, p. 155. J. MARTÍ, *Recopilación...*, p. 14.

24. IDEM, p. 156.

25. IBIDEM, pp. 157-158.

26. A. DE FLUVIÀ, *Els primitius comtats i vescomtats de Catalunya. Cronologia de comtes i vescomtes*, Barcelona 1989, p. 91, postula que fou el 1182 i MARTÍNEZ TEIXIDÓ, a *Pallars*, p. 27, després del 1187. En canvi la mateixa autora, a *Les famílies nobles del Pallars*, p. 112, no la documenta més enllà del 1178.

27. F. VALLS-TABERNER, *Els comtats de Pallars...*, p.158-159.

28. N. NOLASCO, «L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església romànica de Santa Maria de Mur (Castell de Mur, Pallars Jussà). Proposta de documentació arqueològica integral», *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Servei d'Arqueologia de la Direcció General del Patrimoni Arquitectònic, Barcelona 2004, p. 307-331.

29. Josep PUIG I CADAFAALCH, al vol. II de la seva *L'arquitectura romànica a Catalunya*, feta en col·laboració amb A. de Falguera i J. Goday, Barcelona 1911, p. 200-202 afirma que la tercera nau deu haver caigut o no es construí.

tural ha evidenciat que el procés de cobriment amb volta de les naus es va fer en tres fases, sense que es concreti què correspon a cadascuna, més la capçalera, que se suposa que el 1069 ja era coberta, de llevant a ponent. També s'intentà datar l'enderrocament de la nau septentrional, que els arqueòlegs creuen que es devia produir amb anterioritat a finals del s. XII-primers del XIII, perquè les remodelacions que s'observen en la part prop del claustre són d'aquest moment. És a dir, suposen que quan es va bastir el claustre, en aquestes dates, la nau lateral ja s'havia ensulsiat.

La descoberta de la sepultura que s'atribueix al comte fundador, Ramon V, que se sap que era enterrat a Mur, és, però, la troballa més interessant de les excavacions. És l'única tomba d'època romànica que s'ha trobat dins de l'edifici, bé que en altres sectors (la nau nord desapareguda, les capelles de la meridional o les reformes del XIX) el sol havia estat força alterat. La tomba era centrada al mig del segon tram de la nau principal de l'església (que si com sembla en origen era només de tres trams representaria el centre de l'edifici), al tram en què a migdia s'hi obria la porta suara descoberta.

La tomba, excavada a la roca, està recoberta d'un morter de calç de gran qualitat, i té una creu incisa a la capçalera³⁰. La inusual fondària fa pensar a l'arqueòloga, Núria Nolasco, que fou pensada per a dos individus, però hi havia un sol enterrament. Les restes òssies trobades a la tomba són les d'un individu de complexió molt robusta i d'una edat entre els cinquanta i els seixanta anys. El seu crani presentava diverses lesions per *scalp* que podrien haver estat la causa de la seva mort i estava desplaçat del lloc que li correspondria, cosa segons els excavadors podria haver estat provocada en el moment d'extreure les joies del difunt. Això, en tot cas, es devia fer abans de l'enterrament, perquè el cadàver era cobert per un lletada de calç de 30 cm de potència, que havia afavorit en general, el manteniment de la connexió anatòmica dels ossos. Segons Nolasco, tant aquest estrat de calç, com la posició forçada del tòrax del difunt, indiquen o bé que l'enterrament fou posterior a l'aparició del *rigor mortis*, o bé hi hagué un trasllat *post mortem*. La coloració verdosa que s'aprecia en alguns ossos de la mà i part del tòrax i que s'atribueix a una contaminació amb objectes de bronze³¹, pensem que, més que a cap aixovar, que no s'ha trobat, podria atribuir-se al fet que el difunt fos enterrat amb la cuirassa o cota de malles posada. Igualment, que el crani es trobés desplaçat del seu lloc podria ser degut, més que a l'intent de treure-li les joies, com

30. NOLASCO, pp. 325-329. Els excavadors donen dues possibilitats: que l'enterrament s'hagués efectuat després de l'aparició del *rigor mortis* o bé a un trasllat *post mortem*. Sembla que una i altra possibilitat impliquen que l'enterrament en aquest lloc es va fer, no pas immediatament després de la mort, ans després d'un temps.

31. NOLASCO, p. 327.

suggereix l'arqueòloga, a l'intent de treure-li el casc, que hauria dut posat en el moment de la mort, la qual cosa, si hi hagués manera de verificar-ho, confirmaria que la mort s'hauria produït en combat.

Nolasco suggereix que l'enterrament del comte dins l'església devia fer-se amb posterioritat a un primer enterrament al "cementiri comú" de Mur i que amb posterioritat s'hauria traslladat a dins de l'església, la qual cosa segons aquesta autora hauria estat posterior al 1111, perquè és el darrer cop que el comte Pere Ramon diu "*in cuius cimiterio predicti patris mei corpus spultum est*", i també posterior a l'acabament de les obres de l'església³².

Segons un text de Joan Crisòstom, "el lloc de la sepultura és dit cementiri perquè sàpigues que els que hi reposen no estan morts, sinó adormits"³³. Cementiri, al segle XI i XII, és el lloc on s'enterren els difunts, els límits del qual el papa Nicolau II el 1059 establí dins de seixanta passes entorn de les esglésies o trenta entorn de les capelles, espai que coincidia amb el d'immunitat i de dret d'asil. A la Catalunya romànica té aquesta accepció i, així mateix, el de sepultura, enterrament³⁴.

La qüestió, a Mur, de saber si la tomba que s'ha trobat és la primera que el comte fundador tingué a Mur o si hi fou traslladada d'un cementiri a l'exterior de l'església significaria, en el primer cas, que és del mateix any i de poc després de la seva mort, el 1098, en el segon, que és posterior al 1111; és a dir, en el primer cas l'enterrament s'hauria produït quan l'església encara no havia rebut la decoració pictòrica; en el segon, si és que la tomba es traslladà d'un primitiu emplaçament exterior, quan aquesta decoració ja era acabada.

32. Segons aquesta autora, l'observació de l'aparell dels murs permet dir que l'obra es degué fer a trams, cosa d'altra banda lògica, tot avançant en direcció a la façana occidental. Diu que hi ha un canvi de parament «que s'explica per la utilització d'uns tipus constructius ja força propers als dels models arquitectònics del segle XII.» Però, a part de ser molt imprecís, no diu en quin punt es produeix aquest canvi, ni tampoc data les fases que observa en la construcció de la volta. Nolasco, en canvi, fa diverses restitucions hipotètiques de l'alçat de l'església, així com dibuixa la hipòtesi de l'evolució de la planta de l'edifici (figs. 5 i 7) que, pel que fa als segles XI-XII proposa, també dues restitucions. Creiem, però, que hauria estat molt més útil assenyalat on es produeixen els canvis de parament al·ludits. D'altra banda, la seva opinió, que la construcció de l'edifici es prolongà en el segle XII, no és compartida per Joan Albert Adell, el qual, amb anterioritat (vol. XV, *El Pallars, de Catalunya Romànica*, Barcelona 1993, p. 356-359, esp. 358), havia assenyalat que «Les característiques arquitectòniques i decoratives no deixen dubtes a l'hora de considerar l'església actual com l'edifici consagrat l'any 1069, plenament concebut dins les formes llombardes».

33. Cita extreta i traduïda per l'autora del *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie*, de CABROL LECLERQ, v. III, 2ª part, col. 1625-1626.

34. *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, fasc. 5, 1969, col. 531-537, d'on manllevo les cites següents: 1026 «*in primis concessit per suo cimeterio somero...*»; 1080 «*dimitto pro meo ciminterio mancosos...*»; 912 «*cum primiciis et decimis et cimeteris et oblationes fidelium...*»; 1040 «*in comitatu Paliarensi parrochiam deSiarb cum primitiis et decimis et oblationibus et defunctionibus et cimiteriis*».

[1]

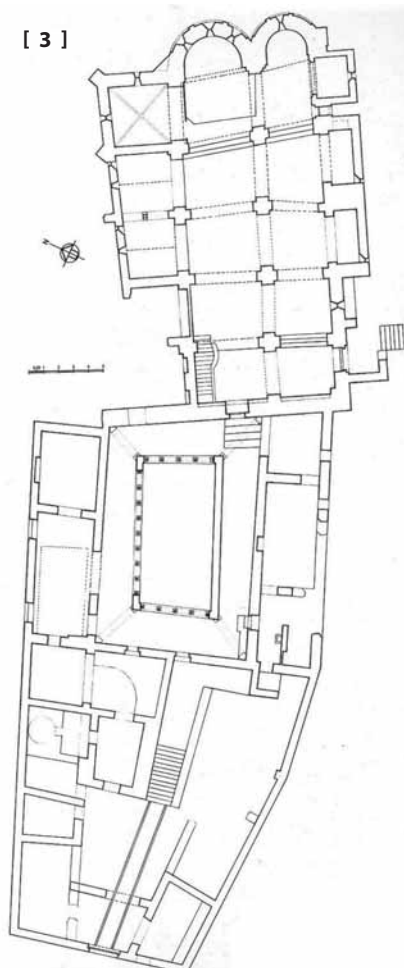
[2]

1. El castell i l'església dalt el cim de Mur.
2. L'església de Santa Maria de Mur.

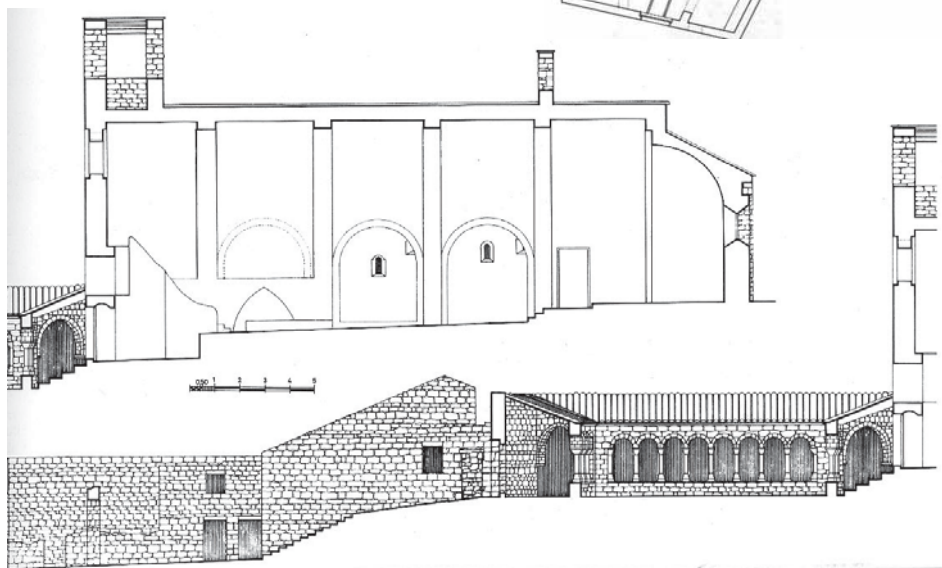
3. Plànol de Santa Maria de Mur (Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya – C. Sáez, R. M. Puig i P. Robert), on s'ha inclòs la situació de la tomba del comte segons Núria Nolasco.

4. Secció longitudinal de l'església, claustre i dependències canòniques (Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya – C. Sáez, R. M. Puig i P. Robert).

[3]

[4]

5. Pintures de l'absis de Santa Maria de Mur (Fine Arts Museum, Boston).

[11]

[12]

[13]

11. El Josep del Naixement i l'Anunci als Pastors de Mur, *in situ*, el 1912 (Foto: Arxiu Mas).

12. Les Ofrenes de Caim i Abel de la finestra central de l'absis de Mur (Foto: Arxiu Mas).

13. El Fratricidi i la seva condemna de la finestra meridional de l'absis de Mur (Foto: Arxiu Mas).

18. Un dels ancians de l'Apocalipsi de les pintures de Fonollar, *in situ*.